

تحلیل محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی و میزان انطباق آن با مبانی قرآنی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

■ حسین قاسمی*
■ محمود کاظمی**

چکیده:

هدف پژوهش حاضر، تحلیل محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی (تألیف ۱۳۹۱) و میزان انطباق آن با مبانی قرآن کریم و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است. روش پژوهش تحلیل محتوا از نوع توصیفی است و فرمت‌های تحلیل محتوا مورد تأیید سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی قرار گرفته است. جامعه آماری پژوهش کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه ششم دوره ابتدایی بوده و نمونه آماری نیز کل جامعه در نظر گرفته شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش آمار توصیفی استفاده شده است.

نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد از ۳۳ هدف تدوین شده در این کتاب، به ترتیب، ۵/۴۵ درصد اهداف چند بخشی، ۲۴/۴ درصد اهداف صحیح، ۱۵/۲ درصد اهداف چند سطحی و همچنین از بین حوزه‌های یادگیری، به حیطه شناختی به خصوص به طبقه دانش، بیش از سایر حیطه‌ها و طبقات یادگیری توجه گردیده و ارجاع به آیات قرآنی مطلوب بوده است. در نهایت با عنایت به سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، اهداف تدوین شده در کتاب مذکور، در محورهای جدول طراحی اهداف کتب درسی برای بعضی از اهداف تفصیلی برنامه درسی ملی به اهداف کمتری اشاره شده و یا به کلی محتوا و اهدافی در کتاب منظور نشده است.

کلید واژه‌ها: هدیه‌های آسمان، تحلیل محتوا، کتاب درسی، انطباق، مبانی قرآن، سند تحول.

کلید واژه‌ها:

□ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۳/۲/۷

□ تاریخ شروع بررسی: ۹۲/۶/۲۱

□ تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۶/۳۰

* کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث - دبیر دروس معارف اسلامی آموزش و پرورش زنجان hga396@yahoo.com
** عضو هیئت علمی دانشگاه زنجان

■ شماره ۵۲
■ سال سیزدهم
■ زمستان ۱۳۹۳

مقدمه

کتاب درسی یکی از عناصر اصلی انتقال پیام در فرایند تعلیم و تربیت کشور ما در شرایط کنونی است که آشنایی معلمان و دانشجویان و تحلیل‌گران با کم و کیف آن مستلزم آشنایی آنان با تکنیک‌های تحلیل محتوای کتب درسی است (ملکی، ۱۳۸۹، مقدمه).

اهمیت کتاب‌های درسی تنها از جنبه ابزاری برای آموزش مطرح نیست بلکه کاربرد گسترده آن در مدارس، دانش‌آموزان را در معرض عقاید، ایده‌ها و افکار گوناگونی قرار می‌دهد (ویتاکر، ب.ک. دایر، ۲۰۰۰، به نقل از نوریان، ۱۳۹۰، ص ۱۱) کتاب‌های درسی در هر سطح و هر موضوع می‌توانند به‌عنوان ابزار اولیه برای شکل‌دهی به نگرش‌ها و رفتارها عمل نمایند.

کودکی، آغاز حرکت و تلاش برای زیستن است. مرحله‌ای است که باید آن را به خودی خود به رسمیت شناخت؛ زیرا کودک، انسانی است مستقل با احساسات و خصوصیات خوب انسانی. با این همه، کودکی، مقدمه نوجوانی و جوانی مقدمه بزرگسالی است و اساس زندگی بزرگسالی، به کیفیت دوره کودکی بستگی دارد. این کیفیت نیز به چگونگی تعلیم و تربیت در این دوران بستگی کامل دارد. در این دوره است که شخصیت، منش و رفتار کودک (به‌ویژه رفتارهای اجتماعی) و رشد جسمانی، عقلانی و فرهنگی وی بر اثر ارتباط او با سایرین شکل می‌گیرد. بی‌دلیل نیست که پیشوایان دینی بیش و پیش از هر چیز، به دوره کودکی توجه داشته و راهنمایی‌های لازم را در این زمینه ارائه کرده‌اند.

امروزه، درس دینی جزء جدایی‌ناپذیر برنامه درسی مدارس ما به‌شمار می‌رود. اهمیت این ماده درسی حتی پیش از انقلاب اسلامی نیز به‌خوبی احساس می‌شده و کسانی بوده‌اند که با تلاش‌های آنان نهاد آموزش و پرورش رسمی آن زمان کشور را به گنجانیدن ماده درسی با عنوان «دینی» مجاب می‌کرده‌اند. در این میان، یاد و خاطره بزرگانی چون استاد شهید مطهری، شهید دکتر بهشتی و شهید دکتر باهنر همواره برای دست‌اندرکاران نظام آموزشی کشور و دانش‌آموزان و معلمان، زنده و جاوید است. شایان ذکر است که آموزش دین به‌معنای جامع آن، تنها در درس دینی خلاصه نمی‌شود و باید مبانی دینی محور اصلی نظام آموزشی و برنامه درسی نیز باشد.

در سال‌های اخیر، توجه به نیازهای نو در عرصه آموزش دین، رویکردهای جدید در امر آموزش، توجه بیش از پیش به جنبه‌های نگرشی آموزه‌های دینی، لزوم بهره‌گیری از روش‌های نوین در تعلیم و تربیت دینی و به‌کارگیری تربیت دینی به‌منظور شکل‌گیری رفتارهای دینی و تقویت احساس دینی از طریق شناخت دین و تفکر در آن و... که همه برخاسته و برگرفته از نظرها و پیشنهادهاى آموزگاران مجرب، صاحب‌نظران و کارشناسان امر تعلیم و تربیت است - متخصصان تعلیم و تربیت دینی را بر آن داشته است تا با برنامه‌ریزی دقیق و مطالعه جامع‌الاطراف در این خصوص، دست‌به‌کار تهیه برنامه‌ای نوین برای تعلیم و تربیت دینی شوند.

در این راستا به دنبال اجرای برنامه درسی ملی در نظام آموزشی، پایه ششم به دوره ابتدایی اضافه گردید و متناسب با آن برنامه‌های آموزشی نیز دچار تغییر و تحول گردید. رویکرد کلی برنامه درسی ملی که روح حاکم بر همه عناصر برنامه و جهت‌گیری کلی آن برنامه را نشان می‌دهد، «فطرت‌گرایی توحیدی» است. براساس رویکرد حاکم، برنامه‌های درسی در کلیه پایه‌ها براساس پنج عنصر هدف‌گذاری می‌شوند:

- تعقل، تفکر و اندیشه‌ورزی؛
- ایمان و باور؛
- علم و معرفت؛
- عمل، کار، تلاش و مجاهدت؛
- اخلاق (تزکیه، عاطفه و ملکات نفسانی).

بر این اساس و با توجه ویژه به این عناصر پنج‌گانه، کتاب‌های درسی پایه ششم به صورت جدیدالتألیف و با محتوایی تکمیلی نسبت به سایر پایه‌ها به رشته تحریر درآمد تا با رویکردی جدید و نو در عرصه تعلیم و تربیت، فرزندان ایران اسلامی را با حقایق ناب اسلامی و تربیت اصیل الهی آشنا نماید (راهنمای تدریس هدیه‌های آسمان، ششم دبستان، ۱۳۹۱، مقدمه)

متأسفانه کتاب‌های درسی به اندازه اهمیت و نقش آن در فرایند یاددهی - یادگیری مورد توجه قرار نگرفته است. گودا^۲ (۱۹۹۳)، به نقل از نوریان، (۱۳۹۰، ص ۱۲) که به درستی از عدم توجه جدی معلمان به تجزیه و تحلیل کتاب‌های درسی انتقاد می‌کند می‌گوید «به نظر می‌رسد معلم بیشترین وقت کلاسش را به کار با کتاب درسی اختصاص می‌دهد، ولی به ندرت اقدام به تجزیه و تحلیل مواد درسی می‌نماید، درحالی‌که این کار ضروری است.»

بنابراین با توجه به اهمیت بحث تعلیم و تربیت دینی در دوره ابتدایی که شالوده و پایه اصلی نظام تعلیم و تربیت است، محقق برآن است تا کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی را، که برای اولین بار تألیف شده و از سال تحصیلی ۹۲۹۱ مورد استفاده قرار گرفته است، براساس اهداف و مبانی قرآن تحلیل محتوا نماید تا میزان انطباق آن را با اهداف فلسفه تعلیم و تربیت دینی که منبعث از قرآن کریم است و مبنای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نیز هست مورد سنجش و ارزیابی قرار دهد.

پیشینه تحقیق

کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم جدیدالتألیف است و برای اولین بار در سال ۱۳۹۱ تألیف شد و در اختیار دانش‌آموزان قرار گرفت. ظاهراً تاکنون هیچ‌گونه پژوهشی درباره آن صورت نگرفته است، زیرا ما در بررسی پژوهش‌های انجام گرفته، پژوهشی را که به طور مستقیم با موضوع این پژوهش ارتباط داشته باشد، نیافتیم.

■ طرح پژوهش

کتاب درسی مهم‌ترین ابزار یادگیری است و رسانه‌های آموزشی دیگر، حول این محور قرار دارند. در حقیقت کتاب درسی نقش محوری را در فرایند یاددهی - یادگیری به عهده دارد. یونسکو^۲ (۲۰۰۵، به نقل از نوریان، ۱۳۹۰، ص. ۱۱) با ارائه تعریف کتاب درسی و مواد یادگیری جایگاه و نقش آن‌ها را در فرایند یادگیری تبیین کرده است: «کتاب درسی، وسیله اصلی یادگیری است که برای دستیابی به مجموعه خاصی از نتایج آموزشی طراحی شده و از متن و تصویر و یا متن، تصویر و تمرین تشکیل شده است، و به‌طور سنتی مجموعه چاپی مجلّدی است که آسان‌سازی یادگیری را هدایت و راهنمایی می‌کند». نقش محوری کتاب‌های درسی موجب شده تا به‌طور مستمر (همه‌روزه) توسط معلمان و شاگردان مورد استفاده قرار بگیرد و حتی گاهی اوقات به‌عنوان تمام برنامه درسی مورد تأکید معلم باشد.

پژوهش حاضر در پی آن است تا با متناسب‌ترین روش‌های پژوهشی، محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی را مورد بررسی و تحلیل دقیق قرار دهد و آن را با مبانی قرآن کریم و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، که الهام گرفته از قرآن است، ارزیابی کند و به این سؤال جواب دهد که: «آیا کتاب فوق‌الذکر براساس اهداف مؤلفان و بر مبنای قرآن کریم و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش تألیف شده است یا نه؟» ما اکنون در این پژوهش می‌خواهیم نقاط ضعف و قوت آن را بیان نماییم تا دست‌اندرکاران تألیف کتاب را نسبت به برطرف نمودن نقاط ضعف آن در سال‌های آتی یاری رسانیم.

براساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، یکی از رسالت‌های نظام تعلیم و تربیت، پرورش دانش‌آموزانی با معیارهای قرآنی است. در این راستا، چون دستگاه تعلیم و تربیت رسمی و برنامه درسی نقش عمده و اساسی در این خصوص دارند لازم است در تدوین محتوا ملاک‌های قرآنی را مدنظر قرار دهند.

صاحب‌نظران تعلیم و تربیت، برنامه درسی را قلب نظام تربیتی می‌دانند. به عبارت دیگر برنامه درسی همچون مرکزی است که سایر عوامل آموزشی به گرد آن به گردش درمی‌آیند و معنی پیدا می‌کنند. برنامه درسی متشکل از عوامل و عناصری است که از میان آن‌ها می‌توان به محتوای برنامه درسی به‌عنوان یک عنصر با اهمیت اشاره کرد.

با توجه به اجرای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش از ابتدای سال تحصیلی ۹۲۹۱ و تغییر و تدوین کتب درسی متناسب با سند مذکور، هیچ‌گونه پژوهشی راجع به متناسب بودن محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم با شاخص‌ها و معیارهای سند و بالأخص مبانی قرآنی وجود ندارد. لذا محقق بر آن است به پاسخ این سؤال‌ها که در ادامه خواهد آمد دست پیدا کند.

■ هدف کلی پژوهش

- تحلیل علمی محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی براساس اهداف مؤلفان؛
- بررسی و تعیین تناسب محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی با مبانی قرآن؛
- بررسی و تعیین تناسب محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی با سند تحول بنیادین آموزش و پرورش.

■ سؤالات پژوهش

- با توجه به موضوع و اهداف پژوهش، سؤالات این پژوهش به شرح زیر است:
- تا چه میزان محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی متناسب با اهداف تدوین شده مؤلفین، تألیف شده است؟
- تا چه میزان محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی با مبانی قرآن (ارجاع به آیات قرآن) متناسب است؟
- تا چه میزان محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی با سند تحول بنیادین آموزش و پرورش متناسب است؟

■ جامعه و نمونه آماری

در پژوهش حاضر «جامعه آماری» کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی است که در سال تحصیلی ۹۲-۹۱ برای اولین بار تألیف و تدریس شده است. این کتاب شامل متن درس، تصاویر و تمرین‌هاست. حجم نمونه برابر با حجم جامعه مورد مطالعه است و تمامی صفحات کتاب هدیه‌های آسمان که حاوی مطالبی به صورت نوشتاری، تصویری یا تمرین است و به اهداف و محتوای کتاب مربوط می‌شود مورد مطالعه قرار گرفته است.

■ روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. برلسون^۴ تحلیل محتوا را یکی از فنون تحقیق می‌داند که برای توصیف عینی و منظم محتوای آشکار ارتباطات به‌کار می‌رود و هدف آن تفسیر کردن است. تحلیل محتوا یکی از مهم‌ترین و پرکاربردترین روش‌های تحقیق است و به درستی می‌توان گفت هر محقق به صورتی با آن سروکار دارد (ساروخانی، ۱۳۸۲، ص. ۵۷).

لذا پژوهش حاضر به‌منظور تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان ششم ابتدایی از نظر تطابق با اهداف مؤلفان و مبانی قرآن و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش انجام شده است. روش اجرای تحقیق توصیفی و از نوع تحلیل محتوا است.

این تحقیق براساس آخرین فرمت‌های تحلیل محتوای کتاب‌های درسی وزارت آموزش و پرورش

و با همراهی و کمک اعضای گروه‌های آموزشی ابتدایی استان زنجان که دارای تجارب ارزنده‌ای در تدریس بوده و در پایه ششم نیز تدریس کرده‌اند، با همراهی و کمک رئیس گروه تحلیل محتوای آموزشی اداره کل آموزش و پرورش استان زنجان و همکاران که به تدریس واحد تحلیل محتوای آموزشی در دانشگاه فرهنگیان مشغول هستند تهیه شده است. بنابراین از لحاظ روایی کاملاً استاندارد و دارای ضریب قابلیت اعتماد بالاست.

■ ابزار جمع‌آوری اطلاعات

ابزار جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش تشکیل کارگروه تخصصی از طریق تکمیل فرم‌های استاندارد تحلیل محتوا و بهره‌گیری از متن‌ها، تصاویر و تمرین‌های کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه ششم دبستان، در مطابقت با مبانی قرآن و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است. جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش با مشاهده و مطالعه کتاب موردنظر در دوره ابتدایی انجام شد. متن کتاب در یک دوره زمانی چهار ماهه مطالعه شد و با استفاده از آخرین فرمت‌های تحلیل محتوای کتاب‌های درسی که به تأیید سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش رسیده است مطالب موردنظر استخراج گردید.

■ یافته‌های پژوهش

در این قسمت به بررسی یافته‌های پژوهشی می‌پردازیم:

سؤال ۱: تا چه میزان محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی متناسب با اهداف تدوین شده مؤلفان، تألیف شده است؟

۱. تحلیل کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی براساس اهداف:

الف. تحلیل محتوای توصیفی؛

ب. تحلیل محتوای ارتباطی؛

الف - ۱. تحلیل محتوای توصیفی

- از ۳۳ هدف تدوین شده این کتاب، ۱۴ هدف یعنی ۴۲/۴ درصد اهداف صحیح؛ ۱۵ هدف یعنی ۴۵/۵ درصد اهداف چندبخشی، ۵ هدف یعنی ۱۵/۲ درصد اهداف چندسطحی و ۴ هدف یعنی ۱۲/۱ درصد اهداف کلی است (لازم به توضیح است که اهداف چندسطحی زیر مجموعه اهداف چندبخشی است که این امر ابهام در همخوانی درصدها را در پی دارد).

- از ۴۹ هدف تفکیک شده این کتاب درسی:

- در بخش اهداف صحیح؛ بیشترین فراوانی در درس ۳، ۴، ۶ و ۱۲ با تعداد ۲ مورد یعنی ۳ درصد و کمترین آن در درس ۱، ۷، ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۶ و ۱۷ با تعداد صفر مورد یعنی صفر

درصد قرار گرفته است (لازم به توضیح است که فراوانی اهداف فوق در یکی از دروس بیشتر از دیگر دروس است یعنی ۲ مورد معادل ۳ درصد و در بقیه دروس فقط ۱ مورد هدف صحیح منظور گردیده است).

- در بخش اهداف چندبخشی بیشترین فراوانی در درس ۷ با تعداد ۳ مورد برابر ۶ درصد و کمترین آن در دروس ۳، ۴، ۶، ۱۲، ۱۴ و ۱۷ با تعداد صفر مورد یعنی صفر درصد موردی مشاهده نشد.

- در بخش اهداف چندسطحی بیشترین فراوانی در دروس ۱، ۲، ۷، ۸ و ۱۰ با تعداد ۱ مورد یعنی ۳ درصد و کمترین آن در سایر دروس بدون فراوانی واقع شده است.

- در بخش اهداف کلی، بیشترین فراوانی در دروس ۱، ۸، ۱۶ و ۱۷ با تعداد ۱ مورد یعنی ۳ درصد و کمترین آن در سایر دروس بدون فراوانی واقع شده است.

با توجه نتایج آماری به دست آمده می‌توان نتیجه گرفت که جهت‌گیری توزیع اهداف براساس نوع هدف درست انتخاب نشده است؛ زیرا فقط ۲/۴۲ درصد اهداف به اهداف از نوع صحیح اختصاص یافته است.

الف-۲. تحلیل محتوای توصیفی اهداف براساس حیطه‌ها و طبقات آن‌ها:

حیطه‌ها: از ۴۹ هدف تفکیک شده این کتاب درسی، ۳۷ هدف یعنی ۷۵/۵ درصد در حیطه شناختی، ۱۲ هدف یعنی ۲۴/۵ درصد در حیطه عاطفی قرار گرفته ولی در حیطه روانی - حرکتی هیچ هدفی قرار نگرفته است.

الف - ۲۱. طبقات حیطه شناختی:

- از ۳۷ هدف موجود در حیطه شناختی این کتاب درسی، ۳۴ هدف یعنی ۶۹/۴ درصد در طبقه دانش، ۲ هدف یعنی ۴/۱ درصد در طبقه فهمیدن و ۱ هدف یعنی ۲/۰ درصد در طبقه تحلیل قرار گرفته است. در طبقات کاربرد، ارزشیابی و ترکیب هیچ هدفی مشاهده نگردید.

الف-۲-۲. طبقات حیطه عاطفی:

- از ۱۲ هدف موجود در حیطه عاطفی ۱ هدف یعنی ۲/۰ درصد اهداف در طبقه آگاهی، ۶ هدف یعنی ۱۲/۲ درصد اهداف در طبقه واکنش، ۳ هدف یعنی ۶/۱ درصد اهداف در طبقه ارزش‌گذاری، ۲ هدف یعنی ۴/۱ درصد اهداف در طبقه سازمان‌بندی واقع شده ولی در طبقه تبلور هیچ هدفی مشاهده نگردید.

الف-۲-۳. طبقات حیطه روانی - حرکتی:

- حیطه روانی - حرکتی و طبقات آن (تقلید، اجرای مستقل، دقت، هماهنگی و عادی شدن) فاقد هدف می‌باشند؛ لازم بود هدف‌های آموزشی متنوع باشد و در حیطه‌های مختلف مدنظر قرار بگیرد.

الف-۳. تحلیل محتوای توصیفی متن نوشتاری:

- تحلیل اهداف براساس محتوا (متن): از ۴۹ هدف تفکیک شده این کتاب درسی، ۴۷ هدف یعنی ۹۵/۹ درصد دارای متن مرتبط و ۲ هدف یعنی ۴/۱ درصد اهداف فاقد متن مرتبط می‌باشد. همچنین ۸/۲ درصد اهداف متن مرتبط در حیطه‌های دیگر قرار گرفته است.

الف-۴. تحلیل محتوای توصیفی تصاویر دروس:

- تحلیل اهداف براساس محتوا (تصویر): از ۴۹ هدف تفکیک شده این کتاب درسی، ۳۲ هدف یعنی ۶۵/۳ درصد اهداف دارای تصویر مرتبط و ۱۷ هدف یعنی ۳۴/۷ درصد اهداف فاقد تصویر مرتبط است.

الف-۵. تحلیل محتوای توصیفی تمرین‌های درس:

- تحلیل اهداف براساس محتوا (تمرین): از ۴۹ هدف تفکیک شده این کتاب درسی، ۳۵ هدف یعنی ۷۱/۴ درصد اهداف دارای تمرین مرتبط و ۱۴ هدف یعنی ۲۸/۶ درصد اهداف فاقد تمرین است. همچنین ۶ تمرین یعنی ۱۲/۲ درصد اهداف تمرین مرتبط در حیطه‌های دیگر قرار گرفته است.

با توجه نتایج آماری به دست آمده پیشنهاد می‌شود برای ۱۴ هدف از اهداف فاقد تمرین ولی ضروری، تمرین مناسب با اهداف طراحی و توزیع شود.

$$\frac{۴۷}{۴۹} = ۹۵/۹\% \quad \frac{۲}{۴۹} = ۴/۰۸$$

ب. تحلیل محتوای ارتباطی:

ب-۱. تحلیل محتوای ارتباطی متن نوشتاری براساس اهداف درس

- تحلیل اهداف براساس محتوا (متن): از ۴۹ هدف تفکیک شده این کتاب درسی، ۴۷ هدف یعنی ۷۱/۴ درصد اهداف دارای متن مرتبط و ۲ هدف یعنی ۴/۱ درصد اهداف فاقد متن مرتبط است. همچنین از ۴۷ هدف دارای متن مرتبط ۴۳ هدف یعنی ۹۳/۶ درصد اهداف در همان حیطه و ۴ هدف یعنی ۶/۴ درصد اهداف متن مرتبط در سایر حیطه‌ها می‌باشد.

- تحلیل اهداف براساس محتوا (متن)، از ۴۹ هدف تفکیک شده این کتاب درسی براساس:

ب-۱-۱. موضوع: ۴۴ هدف یعنی ۹۸/۸ درصد اهداف دارای متن مرتبط و ۹ هدف یعنی ۱۸/۴ درصد اهداف ناقص و ۳۵ هدف یعنی ۷۱/۴ درصد اهداف کامل می‌باشند.

ب-۱-۲. طبقه: ۴۴ هدف یعنی ۸۹/۸ درصد اهداف دارای متن مرتبط، ۱۰ مورد یعنی ۶/۱ درصد اهداف در طبقه پایین‌تر، ۳۶ مورد یعنی ۷۳/۵ درصد اهداف در طبقه برابر و ۳ مورد یعنی ۱۰/۲ درصد اهداف در طبقه بالاتر قرار دارد.

ب-۱-۳. شرایط: ۴۴ هدف یعنی ۸۹/۸ درصد اهداف دارای متن مرتبط، ۷ مورد یعنی ۱۴/۳

درصد ناقص و ۵۷ مورد یعنی ۷۵/۵ درصد کامل می‌باشد.

ب-۲. تحلیل محتوای ارتباطی تصاویر درس براساس متن نوشتاری:

- تحلیل اهداف براساس تصویر مرتبط:

ب-۲-۱. نوع تصویر: ۶ مورد یعنی ۱۲/۲ درصد عکس، ۲۶ مورد یعنی ۵۳/۱ درصد ترسیم وجود دارد. و از انواع دیگر تصویر یعنی (جدول، نمودار، طرح و...) موردی وجود ندارد.

ب-۲-۲. پوشش دهندگی: ۱۵ مورد یعنی ۳۰/۶ درصد ناقص و ۱۷ مورد یعنی ۳۴/۷ درصد کامل وجود دارد.

ب-۲-۳. کیفیت: ۲ مورد یعنی ۴/۱ درصد بد و ۳۰ مورد یعنی ۶۱/۲ درصد خوب وجود دارد.

ب-۲-۴. تصاویر مرتبط و غیرمرتبط: از ۴۹ هدف تفکیک شده این کتاب درسی ۳۲ هدف، یعنی ۶۵/۳ درصد اهداف، دارای تصویر مرتبط و ۱۷ هدف، یعنی ۳۴/۷ درصد اهداف، دارای تصویر غیرمرتبط می‌باشد. از این ۱۷ هدف دارای تصویر غیرمرتبط ۹ هدف، یعنی ۵۲/۹ درصد، ضرورتی برای طراحی تصویر وجود ندارد و برای ۸ هدف یعنی ۴۷/۱ درصد نیاز به طراحی تصویر مرتبط وجود دارد.

ب-۳. تحلیل محتوای ارتباطی تمرین‌ها براساس اهداف درس:

- تحلیل اهداف براساس تمرین:

- تعداد ۳۳ مورد از اهداف، یعنی ۶۷/۳ درصد اهداف، دارای تمرین مرتبط، ۱۶ مورد اهداف یعنی ۳۲/۷ درصد، فاقد تمرین مرتبط و ۱۰۰ درصد اهداف از تمرین‌های مرتبط با اهداف، دارای ضرورت می‌باشند. در ضمن ۵ مورد یعنی ۸/۲ درصد تمرین غیرمرتبط وجود دارد.

$$\frac{29}{33} \% 87$$

- تحلیل اهداف براساس تمرین مرتبط با حیطه‌ها و طبقات از تعداد ۳۳ مورد از اهداف دارای تمرین مرتبط؛

ب-۳-۱. ۲۹ مورد یعنی ۵۹/۲ درصد دارای تمرین مناسب در همان حیطه و ۲ مورد یعنی ۴/۱ درصد تمرین نامناسب در همان حیطه قرار دارد.

ب-۳-۲. ده مورد یعنی ۲۰/۴ درصد دارای تمرین مناسب در همان طبقه و ۲۱ مورد یعنی ۴۲/۹ درصد تمرین نامناسب در همان طبقه قرار دارد.

ب-۳-۳. از اهداف موجود در حیطه‌های دیگر؛ ۱ مورد یعنی ۲/۰ درصد در حیطه شناختی، ۴ مورد یعنی ۸/۲ درصد در حیطه روانی- حرکتی، ۳ مورد یعنی ۶/۱ درصد در حیطه عاطفی قرار دارد. - تحلیل اهداف براساس تمرین مرتبط با حیطه‌ها و طبقات: از ۳۳ مورد از اهداف دارای تمرین مرتبط؛ ۲۷ مورد تراکمی و ۳۲ مورد متمرکز است.

سؤال ۲: تا چه میزان اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی با مبانی قرآن (ارجاع به آیات قرآن) متناسب است؟

تحلیل کتاب براساس تطبیق اهداف کتاب با مبانی قرآن

براساس پژوهش انجام گرفته، موضوع تطبیق اهداف کتاب هدیه‌های آسمان با مبانی قرآن نتایج ذیل حاصل گردید:

به غیر از هدف دوم درس دهم (هدف ۲) تمامی اهداف کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم دارای مبانی قرآنی است و از آیاتی استفاده شده که مستقیماً به این اهداف اشاره دارند. کمترین آیات با فراوانی ۱ آیه مربوط به هدف اول درس هفتم (آشنایی با سیره رفتاری امامان و ادای احترام نسبت به ایشان) و بیشترین آیات با فراوانی ۸۹ آیه مربوط به هدف اول درس اول (آشنایی با نظم و هماهنگی پدیده‌های خلقت به عنوان دلیلی بر یگانگی خداوند) است. در مجموع باید گفت که از ۳۳ هدف تدوین شده کتاب تعداد ۳۲ هدف یعنی ۹۶/۹۶ درصد دارای آیات قرآنی و ۱ هدف یعنی ۳/۰۳ درصد دارای آیات قرآنی نیست.

سؤال ۳: محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، تا چه میزان متناسب با سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است؟

تحلیل کتاب براساس تطبیق اهداف کتاب هدیه‌های آسمان با سند تحول

- براساس تطبیق اهداف کتاب هدیه‌های آسمان با الگوی هدف‌گذاری برنامه درسی ملی (اهداف تفصیلی ۲/۶/۲- دوره ابتدایی) سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نتایج ذیل حاصل گردید:

۳-۱. در محور عنصر تفکر و تعقل و عرصه ارتباطی رابطه با خویشتن؛ در برنامه درسی ملی یک هدف تفصیلی وجود دارد؛ که این هدف تفصیلی در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان ششم ابتدایی، در درس ۱۰ و در قالب ۲ هدف، لحاظ و توزیع شده است.

۳-۲. در محور عنصر تفکر و تعقل و عرصه ارتباطی رابطه با خداوند، در برنامه درسی ملی، ۲ هدف تفصیلی وجود دارد، که این اهداف در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان در دروس ۱، ۲ و ۳ و در قالب ۶ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۳-۳. در محور عنصر تفکر و تعقل و عرصه ارتباطی رابطه با خلق خدا (سایر انسان‌ها)؛ در برنامه درسی ملی ۴ هدف تفصیلی وجود دارد که تنها یکی از آن‌ها (تفکر درباره نحوه رفتار درست با خانواده، دوستان و همسایگان) در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، یعنی دروس ۷ و ۹ و در قالب ۴ هدف لحاظ و توزیع شده است. برای ۳ هدف تفصیلی دیگر برنامه درسی ملی، هیچ محتوا و هدفی در کتاب مذکور پیش‌بینی نشده است.

۴-۳. در محور عنصر تفکر و تعقل و عرصه ارتباطی رابطه با خلقت؛ در برنامه درسی ملی ۵ هدف تفصیلی وجود دارد که این اهداف تفصیلی در اهداف و محتوای کتاب در دروس ۱ و ۲ و ۳ و در قالب ۱۳ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۵-۳. در محور عنصر ایمان و باور مبتنی بر تفکر و عرصه ارتباطی رابطه با خویشتن؛ در برنامه درسی ملی ۳ هدف تفصیلی وجود دارد که این اهداف در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان در دروس ۵، ۹، ۱۶، ۱۵ و ۱۷ و در قالب ۸ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۶-۳. در محور عنصر ایمان و باور مبتنی بر تفکر و عرصه ارتباطی رابطه با خدا؛ در برنامه درسی ملی ۴ هدف تفصیلی وجود دارد که این اهداف تفصیلی در اهداف و محتوای کتاب در دروس ۲، ۳، ۴، ۷ و ۹ و در قالب ۱۹ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۷-۳. در محور عنصر ایمان و باور مبتنی بر تفکر و عرصه ارتباطی رابطه خلق خدا؛ در برنامه درسی ملی ۲ هدف تفصیلی وجود دارد که این اهداف در اهداف و محتوای کتاب در دروس ۴، ۵، ۷، ۹، ۶ و ۱۵ و در قالب ۱۲ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۸-۳. در محور عنصر ایمان و باور مبتنی بر تفکر و عرصه ارتباطی رابطه با خلقت؛ در برنامه درسی ملی ۵ هدف تفصیلی وجود دارد که این اهداف در اهداف و محتوای کتاب در دروس ۲، ۳، ۴، ۶ و ۱۵ و در قالب ۱۵ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۹-۳. در محور عنصر علم، معرفت و آگاهی و عرصه ارتباطی رابطه با خویشتن؛ در برنامه درسی ملی ۴ هدف تفصیلی وجود دارد که برای ۳ هدف، در اهداف و محتوای کتاب در درس ۱۰ و در قالب ۶ هدف لحاظ و توزیع شده است. برای یک هدف دیگر هیچ‌گونه محتوا و هدفی در کتاب مذکور وجود ندارد.

۱۰-۳. در محور عنصر علم، معرفت و آگاهی و عرصه ارتباطی رابطه با خدا، در برنامه درسی ملی ۹ هدف تفصیلی وجود دارد که برای این اهداف، در اهداف و محتوای کتاب در دروس ۲، ۵، ۶، ۱۲، ۱۳، ۱۶، ۱۱، ۱، ۹، ۱۰، ۱۴، ۱۵، ۱۷ و ۸ و در قالب ۴۰ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۱۱-۳. در محور عنصر علم، معرفت و آگاهی و عرصه ارتباطی رابطه با خلق خدا، در برنامه درسی

ملی ۳ هدف تفصیلی وجود دارد که برای این اهداف، در اهداف و محتوای کتاب در درس‌های ۶، ۹ و ۱۱ و در قالب ۵ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۱۲-۳. در محور عنصر علم، معرفت و آگاهی و عرصه ارتباطی رابطه با خلقت، در برنامه درسی ملی ۳ هدف تفصیلی وجود دارد که برای این اهداف، در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان ششم ابتدایی در درس ۴ و در قالب ۴ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۱۳-۳. در محور عنصر عمل و عرصه ارتباطی رابطه با خویشتن، در برنامه درسی ملی ۲ هدف تفصیلی وجود دارد که این اهداف در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان در درس ۱۰ و در قالب ۲ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۱۴-۳. در محور عنصر عمل و عرصه ارتباطی رابطه با خدا، در برنامه درسی ملی ۶ هدف تفصیلی وجود دارد که این اهداف در اهداف و محتوای کتاب در درس ۴، ۷، ۲، ۱۱، ۵، ۱۶ و ۶ و در قالب ۲۸ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۱۵-۳. در محور عنصر عمل و عرصه ارتباطی رابطه با خلق خدا (سایر انسان‌ها)، در برنامه درسی ملی ۵ هدف تفصیلی وجود دارد که این اهداف در اهداف و محتوای کتاب در درس ۴، ۷، ۵، ۶، ۱۵ و ۱۶ و در قالب ۲۲ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۱۶-۳. در محور عنصر عمل و عرصه ارتباطی رابطه با خلقت، در برنامه درسی ملی یک هدف تفصیلی وجود دارد که این هدف در اهداف و محتوای کتاب در درس ۷ و در قالب ۲ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۱۷-۳. در محور عنصر اخلاق و عرصه ارتباطی رابطه با خویشتن، در برنامه درسی ملی ۳ هدف تفصیلی وجود دارد که برای این اهداف، در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان در درس ۴، ۷، ۱۰ و ۱۴ و در قالب ۱۱ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۱۸-۳. در محور عنصر اخلاق و عرصه ارتباطی رابطه با خدا، در برنامه درسی ملی ۲ هدف تفصیلی وجود دارد که برای این اهداف، در اهداف و محتوای کتاب در درس ۴، ۷، ۱۱ و ۱۴ و در قالب ۸ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۱۹-۳. در محور عنصر اخلاق و عرصه ارتباطی رابطه با خلق خدا، در برنامه درسی ملی ۴ هدف تفصیلی وجود دارد که برای این اهداف، در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان در درس ۴، ۷، ۹ و ۱۴ و در قالب ۲۱ هدف لحاظ و توزیع شده است.

۲۰-۳. در محور عنصر اخلاق و عرصه ارتباطی رابطه با خلقت، در برنامه درسی ملی یک هدف

تفصیلی وجود دارد که برای این اهداف، در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان ششم ابتدایی در درس ۷ و در قالب ۲ هدف لحاظ و توزیع شده است.

■ بحث و نتیجه‌گیری ■

- با توجه به تحلیل صورت گرفته ۷۵/۵ درصد اهداف در حیطه شناختی و ۲۴/۵ درصد اهداف در حیطه عاطفی قرار دارند و در حیطه روانی - حرکتی هیچ هدفی قرار نگرفته است. لازم بود با توجه به اینکه حیطه روانی - حرکتی هم به فعالیت‌های ذهنی و عاطفی و هم به فعالیت‌های جسمی اختصاص دارد؛ در این خصوص نیز محتوایی با توجه به طبقات این حیطه تدوین می‌گردید. هرچند کتاب هدیه‌های آسمان بیشتر در حیطه عاطفی و بیشتر به موضوع نگرش‌ها و ارزش‌ها و علاقه‌ها می‌پردازد ولی توجه به این حیطه نیز موجب تثبیت و تقویت نگرش‌ها و اهداف موردنظر می‌گردد.

عدم توجه به تمامی حیطه‌ها در تدوین محتوا، بالاخص در این گروه سنی و جنسیت، یکی از معایب عمده کتب درسی در نپرداختن به نیازهای دانش‌آموزان با توجه به مقتضیات روز است.

- در خصوص مطابقت اهداف با مبانی قرآنی ۹۶/۹۶ درصد اهداف کتاب دارای ارجاع به آیات قرآنی می‌باشند و تنها ۳/۰۴ درصد اهداف دارای ارجاع به آیات قرآنی نیستند و با توجه به اهمیت موضوع و سفارش و تأکید پیامبر گرامی اسلام و ائمه معصومین (ع) به آن اهداف در متن کتاب، نیازی به تغییر یا اصلاح آن احساس نمی‌شود.

- اینکه تا چه اندازه محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمان ششم ابتدایی براساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش تألیف شده، و چه میزان به اهداف این سند در تدوین برنامه درسی براساس ۵ عنصر و ۴ عرصه توجه گردیده است، باید گفت در محتوای کتاب مذکور تنها و فقط یکی از این اهداف تفصیلی (تفکر درباره نحوه رفتار درست با خانواده، دوستان و همسایگان) آن هم به صورت جزئی دارای محتوا بوده و برای اهداف تفصیلی دیگر برنامه درسی ملی در کتاب، محتوایی تدوین نشده است. همچنین در محور عنصر علم، معرفت و آگاهی و عرصه ارتباطی رابطه با خویشتن؛ در برنامه درسی ملی ۴ هدف تفصیلی وجود دارد که برای ۳ هدف محتوا وجود دارد ولی برای یک

هدف محتوایی وجود ندارد که لازم است مؤلفان محترم نسبت به اصلاح آن اقدام نمایند.

■ پیشنهادهای کاربردی ■

۱. با توجه به نتایج به دست آمده در ردیف ۱۰ بند الف - ۱، پیشنهاد می‌شود نسبت هدف صحیح در توزیع نوع اهداف افزایش یابد و نسبت به کل اهداف متوازن گردد.

۲. با توجه به نتایج به دست آمده در ردیف ۱۰ بند الف-۲، توازن مناسبی بین حیطه‌های یادگیری دیده نمی‌شود. لذا پیشنهاد می‌شود با توجه به ماهیت عاطفی این کتاب حیطه عاطفی پررنگ دیده شود و محتوای لازم جهت تقویت حیطه روانی - حرکتی لحاظ گردد.

۳. با توجه به نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بندهای الف - ۳ و ب - ۱، پیشنهاد می‌شود برای ۲ هدف، یعنی ۴/۱ درصد، از اهداف فاقد متن، متن مناسب با اهداف طراحی و توزیع شود.

۴. با توجه به نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند الف - ۴، برای ۱۷ هدف فاقد تصویر مرتبط، پیشنهاد می‌شود برای ۸ هدف یعنی ۴۷/۱ درصد از اهداف، تصویر مناسب با اهداف طراحی شود و برای ۹ هدف، یعنی ۵۲/۳ درصد، نیازی به طراحی تصویر وجود ندارد.

۵. با توجه نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند الف-۵، پیشنهاد می‌شود برای ۱۴ هدف از اهداف فاقد تمرین ولی ضروری، تمرین مناسب با اهداف طراحی و توزیع شود.

۶. با توجه نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند ب-۱، از ۴۷ هدف دارای متن مرتبط ۴۳ هدف یعنی ۹۳/۶ درصد اهداف در همان حیطه و ۴ هدف یعنی ۶/۴ درصد اهداف متن مرتبط در سایر حیطه‌ها می‌باشد. لذا پیشنهاد می‌گردد متن‌های خارج از حیطه‌ها اصلاح شود.

۷. با توجه نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند ب - ۱۱، پیشنهاد می‌شود برای ۹ هدف، یعنی ۱۸/۴ درصد از موضوعات ناقص، متون تکمیلی طراحی

و جایگزین گردد تا فعالیت‌ها با توانایی‌های خاصی که بروز آن را از فراگیران انتظار داریم محقق گردد.

۸. با توجه به نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند ب-۱۲، پیشنهاد می‌شود برای ۱۰ مورد، یعنی ۶/۱ درصد اهداف طبقات واقع در طبقه پایین‌تر، و ۵ مورد، یعنی ۱۰/۲ درصد اهداف در طبقات بالاتر، متون متناسب با طبقه برابر طراحی و جایگزین گردد تا سطوح یادگیری متناسب با اهداف و توانایی‌های خاصی که بروز آن را از فراگیران انتظار داریم محقق گردد.

۹. با توجه به نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند ب-۱۳، پیشنهاد می‌شود برای ۱۴/۳ درصد از شرایط ناقص، موقعیت‌های زمانی، مکانی و ابزار مناسب که مایلیم فراگیران در آن موقعیت به هدف دست یابند فراهم شود.

۱۰. با توجه به نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند ب-۲۱، پیشنهاد می‌شود از انواع دیگر تصاویر نیز استفاده شود.

۱۱. با توجه به نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند ب-۲۲، پیشنهاد می‌شود برای ۳۰/۶ درصد تصاویر ناقص، تصاویر مناسب و کامل طراحی و در متون دروس توزیع گردد.

۱۲. با توجه به نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند ب-۲۳، پیشنهاد می‌شود برای ۱۱۴/۴ درصد تصاویر بد، تصاویر مناسب و خوب طراحی شود و در متون دروس توزیع گردد.

۱۳. با توجه به نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند ب-۲۴، پیشنهاد می‌شود برای ۱۷ تصویر غیر مرتبط متون کتاب درسی، به منظور فهم عمیق‌تر تصاویر مرتبط، بر اساس مفاهیم، اصول، قوانین و روش‌های آرایه شده در متن نوشتاری، برای ۸ هدف تصاویر مناسب طراحی گردد، ولی برای ۹ هدف دیگر ضرورتی برای طراحی تصاویر وجود ندارد.

با توجه به نتایج آماری به دست آمده در ردیف ۱۰ بند ب-۳، پیشنهاد می‌شود تمرین‌های درس‌های معرفی شده اصلاح گردد تا حیطه‌ها و سطوح آن‌ها قابلیت تحقق پیدا کند؛ و پیشنهاد می‌شود در دروس مربوط به بند ب-۳۳ تمرین‌های تراکمی به متمرکز اصلاح شود.

۱۴. برای یک هدف درس دهم که دارای ریشه قرآنی از آیات کریمه نیست و لیکن روایات و احادیث زیادی از معصومین (ع) در مورد آن وجود دارد، که نشان می‌دهد یکی از اهداف و ضروریات جامعه اسلامی می‌باشد، پیشنهاد می‌گردد این درس با همین روش در کتاب بماند و نیازی به تغییر آن نیست.

۱۵. در محور عنصر تفکر و تعقل و عرصه ارتباطی رابطه با خلق خدا (سایر انسان‌ها)؛ در برنامه درسی ملی ۴ هدف تفصیلی وجود دارد که تنها و فقط یکی از این اهداف (تفکر درباره نحوه رفتار درست با خانواده، دوستان و همسایگان) در اهداف و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان درس‌های ۷ و ۹ و در قالب ۴ هدف لحاظ و توزیع شده است. برای ۳ هدف تفصیلی دیگر برنامه درسی ملی، هیچ محتوا و هدفی در کتاب مذکور پیش‌بینی نگردیده است؛ پس لازم است مؤلفان نسبت به اصلاح آن اقدام نمایند.

۱۶. در محور عنصر علم، معرفت و آگاهی و عرصه ارتباطی رابطه با خویشتن؛ در برنامه درسی ملی ۴ هدف تفصیلی وجود دارد که برای ۳ هدف، در اهداف - و محتوای کتاب هدیه‌های آسمان در درس ۱۰ و در قالب ۶ هدف لحاظ و توزیع شده است. برای یک هدف تفصیلی هیچ‌گونه محتوا و اهدافی در کتاب مذکور وجود ندارد. که لازم است مؤلفان نسبت به اصلاح آن اقدام نمایند.

منابع

- قرآن کریم
- دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران. نویسنده:
- ساروخانی، باقر. (۱۳۸۲). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سند برنامه راهبردی معاونت آموزش ابتدایی وزارت آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). تهران. وزارت آموزش و پرورش.
- گروه تألیف کتاب درسی هدیه آسمان ششم ابتدایی. (۱۳۹۱). راهنمای تدریس هدیه‌های آسمان ششم ابتدایی. تهران. وزارت آموزش و پرورش. (جلد اول).
- معاونت آموزش ابتدایی وزارت آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). سند برنامه راهبردی معاونت آموزش ابتدایی. تهران. وزارت آموزش و پرورش.
- ملکی، حسن (قاسم). (۱۳۸۹). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی. زنجان. دانش زنجان.
- نوریان، محمد. (۱۳۹۰). راهنمای عملی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، چ دوم. تهران. شورا.

پی‌نوشت‌ها

1. Whitaker, B.K.Dyer, J.E 2. Good, R	3. Unesco 4. Burleson